

Galina Antoskiv
A MÁSODIK TELJESHANGZÓSSÁG
A MILJATYIN-EVANGÉLIUMBAN
(XII. sz. vége – XIII. sz. eleje)

Друге повноголосся в Милятинському Євангелії.
(поч. XII ст. – кін. XIII ст.) Короткий виклад змісту

1. Поява і розвиток звукосполучень **тѣrt*, **тѣrt*, **тѣlt*, **тѣlt* в праслов'янській мові.
2. Відтворення праслов'янських звукосполучень **тѣrt*, **тѣrt*, **тѣlt*, **тѣlt* в старослов'янській мові.
3. Пояснення ряду графем -*ѣръ*-, -*ѣръ*-, -*ѣль*-, -*ѣль*- в письмових пам'ятках давньоруської мови.
 - a. Поняття другого повноголосся.
 - b. Розходність теорій, що до пояснення -*ѣръ*-, -*ѣръ*-, -*ѣль*-, -*ѣль*-.
4. Обґрунтування прикладів з проблематичними рядами графем в Милятинському Євангелії.
5. Підсумки.

A második teljeshangzósság témája az óorosz nyelvben összetett és nem egyértelmű. Célom az, hogy kísérletet tegyek az -*ѣръ*-, -*ѣръ*-, -*ѣль*-, -*ѣль*- graféma-sorra vonatkozó példák bemutatására az óorosz Miljatyin-kódexben.

Köztudott, hogy az indoeurópai *r* és *l* szótagképzők voltak. A következő, baltiszláv korszakban az *r* és *l* elé *i* illetve *u* magánhangzó fejlődött, ami azzal járt, hogy a szonáns likvidák elvesztették szótagképző szerepüket. A következő ósszláv korszakban az adott hangkapcsolatok átalakulási folyamatát két periódusra lehet osztani. Az első, korai periódusban az ósszláv fonológiai rendszer változásának megfelelően az *i* és az *u* nyíltabbá váltak, illetve az *u* a delabializáció után megváltozott. (1. táblázat)

A következő, késői periódusban a nyíltszótagúság törvénye alapján a magánhangzók elvesztek a kiejtésből, és az *r*, *l* szótagképzővé vált. Van Wijk szerint a *rz*, *rz*, *lz*, *lz* hangkapcsolatok redukált ejtése kizárt volt, mert akkor a későbbi ószláv nyelvben, vagy némely dialektusaiban megtörtént volna a jerek vokalizációja, vagyis a jerek helyén *o*-t vagy *e*-t találtunk volna. Két lehetőséget lát a kiejtésre: 1. az *r*, *l* után egy nagyon gyenge, *z*-ra hasonlító hang áll, valahogy így: *l^z*, *r^z*; vagy 2. *r*, *l*,

1. táblázat. (Forrás: H. Tóth 1996)

Indo-európai	Balti-szláv	Ósszláv		Ószláv
		Korai korszak	Késői korszak	
r, l	* <i>tiłt</i> , * <i>tiřt</i> , * <i>tułt</i> , * <i>turt</i>	* <i>tirt</i> , * <i>tirt</i> , * <i>tirt</i> , * <i>tirt</i>	r, l	- <i>рт</i> -, - <i>рѣ</i> -, - <i>лѣ</i> -, - <i>лѣ</i> -
* <i>mr̥tiš</i>	* <i>miřt-iš</i>	* <i>mirt-š</i>	* <i>myt-š</i>	сѣмрѣтъ
* <i>lkʷos</i>	* <i>vilkaš</i>	* <i>vilk-š</i>	* <i>vlk-š</i>	вѣлкѣ
* <i>gr̥d</i>	* <i>gurdas</i>	* <i>gr̥dš</i>	* <i>gyd-š</i>	грѣдѣ

r, l (van Wijk 1957). Az ószláv nyelvben a következő betűsor található két mássalhangzó között: -*рт*-, -*рѣ*-, -*лѣ*-, -*лѣ*-. Az ószláv nyelvben fennáll a probléma, hogy az eredeti ósszláv hangkapcsolatokat (**rt*, **re*, **l̥*, **lb*) nehéz megkülönböztetni azoktól a két mássalhangzó közötti hangkapcsolatoktól (**tirt*, **tirt*, **tirt*, **tirt*), amelyekre visszavezethető az r, l szótagképző szerepe. Ahhoz, hogy megtaláljuk az indoeurópai szótagképző r, l -t az ószláv szövegben, segítségül kell hívnunk az orosz példákat. (2. táblázat)

Az óorosz és a keleti szláv nyelvek olyan dialektust képviselnek, ahol az r, l -re nem jellemző a szótagképző szerep. Az óorosz nyelvben az r, l előtt két mássalhangzó között egy hátul- vagy előlképzett redukált található, ami az eredeti indoeurópai szótagképző r, l -re vezethető vissza. (2. táblázat)

2. táblázat. (Forrás: H. Tóth 1996)

Ószláv	Orosz	Ószláv	Orosz
Eredeti ósszláv * <i>tirt</i> , * <i>tirt</i> , * <i>tirt</i> , * <i>tirt</i> hangkapcsolatok reflexei		Eredeti ósszláv * <i>rt</i> , * <i>re</i> , * <i>l̥</i> , * <i>lb</i> hangkapcsolatok reflexei	
сѣмрѣтъ	смерть	брѣвѣ	бровь
вѣлкѣ	волк	крѣвѣ	кровь
грѣдѣ	гордый	плѣтъ	плоть

Ezek alapján a Miljatyin-evangéliumban található számtalan példa a kódex óorosz származását tanúsítja. Hogy látványosabb legyen a különbség az óbolgár és az óorosz közt, a Miljatyin-evangéliumot összehasonlítottam a Marianus-kódex-szel, amely az óbolgár nyelvet képviseli. A Marianus-kódexről tudni kell, hogy a X. század végén keletkezett és glagolitával íródott (Marianus 1960). (3. táblázat)

3. táblázat

	Miljatyin-Evangélium	Marianus-Kódex
Máté XIII. 22.	ТЬРНИИ	ТРЪНИИ
Máté XV. 11.	СКВРНИТЬ	СКВРЪНИТЬ
Máté XV. 30.	ПОВРГОША	ПРИВРЪГЪ
Máté XVIII. 6.	ЖРНОВЪ	ЖРЪНОВЪ
Máté XIX. 21.	СЪВРШЕНЪ	СЪВРЪШЕНЪ
Márk VII. 4.	ДРЖАТИ	ДРЪЖАТИ
Lukács XVII. 24.	МЪЛНИИ	МЪРЪНИИ
Lukács XIV. 28.	СТЪЛПЪ	СТЪРЪПЪ
Márk XIII. 19.	СКЪРБЪ	СКРЪБНИ

Az ősszláv *tʒrt, *tʒrt, *tʒlt, *tʒlt hangkapcsolatok történeti fejlődése és további reflexei az óoroszban szépen követhetők. Már nem ilyen egyértelműen magyarázhatók azok a hangkapcsolatok, amelyek a következő grafémasor-alakban állnak fenn az óorosz nyelvben: -ЪРЪ-, -ЪРЬ-, -ЪЛЪ-, -ЪЛЬ-. Viszont ugyanezt a betűsört más alakban is megtalálhatjuk az óoroszban, ahol a második jer helyett aposztróf helyezkedik el. A nagyon korai óorosz írott emlékekben találhatunk erre példákat: Izb. 1073: СКВЪРЬНО, НСПЪЛЪНЪ, ЧЪР'ТА, ПЪР'ВЪИУХЪ.

a) A teljeshangzósság törvénye (polnoglaszije) eredetileg Maksimovič ukrán történésztől származik, aki 1839-ben vezette be ezt a fogalmat. Szélesebb értelemben használta, mint most szokás, nemcsak a *tort, *tert, *tolt, *telt, hanem a *tʒrt, *tʒrt, *tʒlt, *tʒlt hangkapcsolatokra is (Ševel'ov 2002).

Így jutottunk el a Potebnja által bevezetett második teljeshangzósság fogalmához. Az -ЪРЬ-, -ЬРЬ-, -ЪЛЬ-, -ЬЛЬ- grafémasorhoz használta a második teljeshangzósság fogalmát, mert meg volt győződve arról, hogy ez a betűsor tükrözi a beszélt nyelv jelenségét. A jelenséget kizárólagosan Novgorod környékének tekintette. Némi módosítással, és az összes óorosz írott nyelvemlékre kiterjedően más tudósok – mint például Sahmatov, Kulbakin, van Wijk, Markov, Filin – is támogatták Potebnja elméletét (Ševel'ov 2002).

- b) Jagić szerint a két jer, amit a grafémasorban találunk, arra utal, hogy a másolók milyen precízek voltak. Az ószláv helyesírást, a hangkapcsolatokat – lehetséges, hogy a kiejtés megkönnyítése miatt – óorosz helyesírással módosították, illetve összevonták. Ez azt jelenti, hogy a РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ hangkapcsolatok két mássalhangzó közt egy jerral bővültek. Jagić elmélete mellett Sahmatov, Fortunatov és Buzuk álltak (Sevel'ov 2002).

Seveljov is támogatja az elméletet a második teljeshangzósságról, saját módosításaival. A második teljeshangzósság kialakulásának folyamatát próbálta kifejteni. Regionálisan osztotta fel az óorosz nyelvet, az északon (mai orosz nyelv és dialektusai) és a délen (ukrán nyelv és dialektusai) beszéltre. Először a déli területeket vizsgálta. Szerinte az első óorosz írott emlékekben általában aposztróf szerepel. Ő ezt úgy magyarázza, hogy egy erős jer mellett az adott hangkapcsolatokban egy úgynevezett sorvadóhang jelent meg, amit eredetileg aposztróffal jelöltek, és a gyenge pozícióban álló második jerből alakult ki. Ez akkor történt, amikor a hátulképzett és az előlképzett jer kezdett elveszni. Az aposztróf későbbi, jerral való helyettesítése mesterséges volt. Körülbelül 1050-ig ezekben a hangkapcsolatokban a jerek erős és gyenge pozícióban álló hangokra oszlottak. 1150-től a jerek elhagyása már nem a pozíciótól függött, hanem attól, hogy melyik volt sorvadó: a sorvadóhang automatikusan elveszett. Viszont ez a sorvadóhang minden esetben a második jer volt. Seveljov úgy látja, hogy Potebnja nézetei a második teljeshangzósságról helytállóak egészen körülbelül 1150-ig, míg Jagić nézetei a későbbi, 1150 utáni periódusnak felelnek meg.

Ami az északi területeket illeti, Potebnjához hasonlóan Seveljov is úgy véli, hogy itt teljes mértékben kifejlődött a második teljeshangzósság. A kiinduló állapot közös volt az összes óorosz régióban, talán a sorvadóhang megjelenéséig. Viszont a második teljeshangzósság kialakulási folyamata a déli területeken nem ment végbe teljesen, mert a jerek elvesztek, az északi területeken viszont ez csak 100 évvel később történt meg, így itt volt idő a jerek vokalizációjára.

Léteznek más elméletek is a kétjeres betűsorról. Az egyik szerint az aposztróf az ѣ, ѥ szótagképző szerepére utal. Egy másik elmélet szerint a szonáns lágyságát

vagy a keménységét jelölte (Ševel'ov 2002). Hogyan látta ezt például Hrunsky? Ő azt mondta, hogy a másolók talán a görög jövevényszavakat vagy a görög helyesíráson keresztül a mássalhangzók lágy kiejtését akarták jelölni. Később, már a szláv kiejtésben ez a lágytság elveszett, ezért a jer helyén először egy aposztróftot találunk, majd a későbbiekben ez teljesen eltűnik, és nem marad semmi (Hrunsky 1946).

Hasonlót olvashatunk H. Tóth professzor *Az ősszláv *tъrt, *tьrt hangkapcsolatok történetéhez* című cikkében. Idézem: „Néhány esetben a *tъrt hangkapcsolat helyén *ter't fejlődött, ami gyakori volt a régi nyelvben: [ser'p], [per'vъ ^j], [ver'chnij], [ver'ba]. Az er' <ъr' megjelenése magyarázható az ъ (>e) magánhangzónak az [r] mássalhangzóra tett asszimilációjával, bár nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy az ъr' hangkapcsolatból két mássalhangzó között (tъrt) az [r'] után a II. pleofónia hatására egy sorvadó [ə'] magánhangzó elem fejlődött ki, amely meglágyította az előtte álló folyékony mássalhangzót, majd elveszett a kiejtésből, amint erre a >[ver'och] II teljeshangzós népnyelvi változat utal. Egyébként az [r'] ejtése a tъrt kapcsolatok mai folytatásából már kivesző félben lévő archaizmus” (H. Tóth 2008).

A második jer használata nem függött attól, hogy a szonáns előtt álló magánhangzó jer volt, vagy 1150 után e, vagy o. Ennek alapján az ebből az időből származó nyelvemlékeket a második jer használatának gyakorisága alapján így csoportosíthatjuk:

- az adott grafémasort gyakran tartalmazók,
- amelyek a grafémasort kisebb számban tartalmazzák,
- amelyek a grafémasort csak kivételes esetben tartalmazzák (Ševel'ov 2002).

Összegzésül:

A második teljeshangzósságra vonatkozó, fentebb említett kutatások nélkül nem lenne lehetséges a kérdéses grafémasor bemutatása a Miljatyin-kódexben.

E kutatások és az általam feldolgozott példák alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a Miljatyin-evangéliumban megtalálható ez a fonológiai jelenség, mivel

- a betűsorok kétjeres alakban találhatók (4. táblázat),
- a Miljatyin-kódex Novgorod környékéről származik,
- a XII. század végén illetve a XIII. század elején keletkezett
- és az adott grafémasort gyakran tartalmazók csoportjába tartozik (az előforduló példák száma: 229).

4. táblázat

	Miljatyin Evangélium	Codex Marianus
Máté XIII. 31.	ЗЪРЬНОУ	ЗРЪНОУ
Máté XVI. 2.	ЧЪРЪМЪНОУ	ЧРЪМЪНОУЕТЪ
Máté XIV. 27.	ДЪРЪЗАНТЕ	ДРЪЗАНТЕ
Lukács XV. 22.	ПЪРЪСТЕНЬ	ПРЪСТЕНЬ
Márk XIII. 14.	МЪРЪЗОСТЬ	МРЪЗОСТЬ
Máté XXI. 36.	ПЪРЪВЪУХЪ	ПРЪВЪУХЪ
Máté IX. 23.	МЪЛЪВАЩЬ	МЛЪВАЩЬ
Máté XIII. 48.	НАПЪЛЪНИ	ИСПЪНИ
Márk IX. 26.	МЪРЪТВЪ	МРЪТВЪ

FORRÁSOK

Hrunsky 1946 – М.К. Груньский: *Вступ до слов'янського мовознавства*. Львів, 1946.

van Wijk 1957 – Н. Ван-Вейк: *История старословянского языка*. Москва, 1957.

Marianus 1960 – *Маринское четвероевангелие* (съ примечаниями и приложениями).

Трудь И.Я. Ягича. Graz, 1960.

H. Tóth 1996 – H. Tóth Imre: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, Szeged, 1996.

H. Tóth 2008 – X. Tot, Imre: К истории славянских звукосочетаний *tBr, *tBrт в болгарском и русском языках. *Hungaro-ruthenica IV*. Szeged, 2008: 223–228.

Ševel'ov 2002 – Юрий Шевельов: *Исторична фонологія української мови*. Харків, 2002.

Felhasznált mű: Kniezsa István: *Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi átírása*. Bp., 1939.